

В.І. Школярєнко

(Суми)

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИРОДНИХ ЯВИЩ У ЗНАЧЕННІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ СЕРЕДНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ

В.І. Школярєнко. Відображення природних явищ у значенні фразеологічних одиниць середньовірнонімецького періоду. У статті відзначається особлива роль позначень природних явищ у процесі формування фразеологічного складу німецької мови протягом XI-XIV століть; визначаються універсальні компоненти, загальні для становлення фразеологізмів різних етапів розвитку, і специфічні, які залежать від рис німецької мови й особливих умов її історичного існування.

Ключові слова: компоненти-зооніми, фразеологічна одиниця, середньовірнонімецький період.

В.И. Школярєнко. Отображение природных явлений в значении фразеологических единиц средневерхненемецком периода. В статье отмечается особая роль обозначений природных явлений в процессе формирования фразеологического состава немецкого языка в течение XI-XIV веков; определяются универсальные компоненты, общие для становления фразеологизмов различных этапов развития, и специфические, зависящие от черт немецкого языка и особых условий ее исторического существования.

Ключевые слова: компоненты-зоонимы, фразеологическая единица, средневерхненемецкий период.

V. Shkolyarenko. Natural factors relevant for formation of phraseological units in Middle High German.

The article is closely connected with the definition of peculiarities of natural factors of Middle High German as one of the most important extralingual fragment of reality. The usage of this approach can give a complete picture of national-cultural peculiarities of phraseological system of German of XI-XIV centuries. Natural factors relevant for formation of phraseological world representation of Middle High German period have been determined.

Keywords: component-zoonism, phraseological unit, Middle High German period.

Постановка проблеми. Географічний чинник відіграє в історії людства значну роль. У кожній мові в основі багатьох фразеологічних одиниць (ФО) лежать слова, що позначають назви навколишнього світу: рослин, тварин, птахів, явищ природи та ін., тому ці фразеологізми можуть багато розповісти про представників флори й фауни в тій чи іншій країні. Проте в кожній країні є свої національні особливості рослинного й тваринного світу, ландшафту, які відображаються не тільки в лексиці, а й у фразеології.

Аналіз актуальних досліджень. Насамперед необхідно у зв'язку з цим назвати лінгвокраєзнавчий підхід, який у лінгвістиці спирався на твердження, що з'явилися в роботах мовознавців, про існування позамовного компонента в значенні слова, зумовленого екстралінгвальними чинниками. Інтереси лінгвокраєзнавства сконцентровано на фонових знаннях носіїв мови й на безеквівалентній лексиці. Д.Г. Мальцева визначає фонові знання як „... обопільне знання реалій, що є основою мовного спілкування (Мальцева 1991: 10)”. Під час лінгвокраєзнавчого дослідження фразеології виділяються й класифікуються екстралінгвальні чинники, відбиті в компонентному складі фразеологічних одиниць. Особлива увага до плану вираження фразеологізмів актуалізує значення історико-етимологічного тлумачення елементів або прототипу фразеологічних одиниць. У межах лінгвокраєзнавчого підходу національно-культурна своєрідність фразеологізмів виражається в називанні тих чи інших екстралінгвальних реалій, характерних для певної культури й приналежних до фонових знань носіїв мови. Лінгвокраєзнавчий підхід – це найбільш поверхневий рівень виявлення національно-культурної складової фразеологізмів.

Розвиток нових підходів до з'ясування національно-культурних особливостей фразеологізмів відбувається, як було зазначено вище, у руслі антропологічної парадигми мовознавства, зокрема в межах лінгвокультурології й когнітивної лінгвістики. Розвиток лінгвокультурологічного підходу до аналізу фразеології орієнтує дослідника на вивчення співвідношення фразеологізмів і знаків культури й актуалізує значення системи еталонів, стереотипів, символів для опису культурно-національної специфіки фразеологічної системи (Кириллова 2002: 18).

Мета статті – визначення позамовних чинників впливу на становлення фразеологічних одиниць німецької мови.

Виклад основного матеріалу. Щоденне життя середньовічної людини напряму залежало від природи, зокрема й від тих природних явищ, що завдавали відчутної шкоди сільському господарству. Позначення цих явищ могло вплинути на семантичну трансформацію відповідних лексем. Наприклад, град (*hagel*) був загрозою, небезпекою, нещастям, тому що міг спричинити неврожай. Так свн. *hagel* – це „град, градобій” (порівн. також значення діалектного дієслова *kieseln* „hageln”, свн. *hagelen* „йде град”), а свн. складне слово *hageltragende* виявляє вже два значення – пряме „Hagel bringend“ і переносне „Verderben bringend”, позначаючи те, що приносить шкоду, завдає шкоди взагалі. Цей приклад демонструє явище, яке трактується в лінгвістиці як синкретизм значення (Баранов 1996). В основу синкретизму покладено співвідношення форми й

змісту мовної одиниці, що є результатом різноманітних семантичних процесів. Зміни в семантиці можуть бути зумовлені як лінгвальними, так і екстралінгвальними чинниками, а саме зміною соціальних відносин і етичних норм у середньовічному суспільстві, таким чином, створюється складна семантична структура давнього слова, що може бути реконструйована на матеріалі окремих лексем у складі фразеологізмів. Так, висловлювання *ein Schlag ins Wasser sein* „марна, безрезультатна дія” у свн. період зафіксовано з компонентом *mêr: sam in daz mêr ein slac* (Чемоданов 1953: 92). Уперше висловлювання з компонентом *Wasser*, за даними Л. Рьоріха, було зафіксоване в XIX ст.:

*So sind auch die Ergebnisse seiner Siege
wie ein Schlag ins Wasser verschwunden* (Röhrich 2000: 5436-5437).

Можливо, цей фразеологізм виник із більш раннього висловлювання *daz Wasser mit Ruten schlagen* як опис марного заняття:

Nichts mehr ..., als wenn man mit einer Ruthen ins Wasser schlägt (Röhrich 2000: 5436-5437).

Збережений образ забезпечив тотожність одиниці в діахронії.

Людина не тільки „вимірює” світ своїми категоріями, а й намагається знайти у світі відображення своїх якостей, властивостей, цінностей. Як пише В.М. Телія, не тільки „... людина – міра всіх речей, але в певному розумінні річ – міра всіх людей (Телія 1996: 242)”. На цій основі виникають порівняння з тваринами, рослинами, предметами: свн. *vester dane ein adamas, wilder danne ein rêch, wis alsam ein snê*.

Розглянемо одну з таких одиниць детальніше. Уже з XIII століття іменник *Bohne* використовувався для вираження чогось незначного (одне зерно квасолі не має цінності). У піснях німецьких мінезінгерів зафіксовано образні порівняння з цим компонентом із варіантами числівника:

*min vorderunge ist ûf in
kleiner danne ein bône* (Röhrich 2000: 901-902);
пор. *der selbe dunket sich mêr denne drîer bônen wert* [386, S. 932].

Штрасбург у „Tristan” уживає той самий компонент у складі дієслівного словосполучення:

*sin haeten umbe ein bezzet leben
niht eine bone gegeben* (Röhrich 2000: 905).

Висловлювання використовувалося й у рнвн. період: *man kepmpfet umb ein sach, die nit einer bonen wert ist* (Luther), збереглося в нн. період: *nicht die Bohne* „nichts”, *keine*

Bohne wert „wertlos”. Незважаючи на наявність варіантів у синхронії й діахронії, тотожність образу в одиницях безсумнівна.

Зазначимо, що багато компонентів-зоонімів реалізують своє символічне значення як конститuentи комплексних знаків. Так, наприклад, *affe* є символом дурості й блазенства: *affenspiel* – „Gaukelspiel”, *jmdn. ze einem affen machen* „jmdn. betrügen” (Friedrich 2006: 179). У словниках свн. періоду нами зафіксовано лише одне УС з компонентом *affe*. Як показує мовний матеріал пізніших періодів розвитку німецької мови, у діахронії *affe* є продуктивним компонентом як у слово-, так і у фразеотворенні: рнвн. *viel Affen machen, einem Affen gleich sehen, jmdn. hat ein Affen gemacht, als viel als die Affen können, sich so benehmen, als ob seine Mutter ein Affe wäre, von Affenberg sein, (Bürger) zu Affenberg sein, sein Gut ins Affenglas stoßen – Affenglas* „ein zur Alchemie benötigtes Geschirr”, *sich mit Affenschmalz schmieren* „sich schminken”, *auf den Affenwagen müssen*, суч. нім. *affengeil* „äußerst geil”, *Affengeschwindigkeit* „sehr hohe Geschwindigkeit”, *Affenliebe* „übertriebene Liebe”, *Affenschande* „eine sehr große Schande”, *Affenhitze* „sehr große Hitze”, *ein dämlicher Affe* „ein kompletter Dummkopf”, *ein eingebildeter Affe* „Großtuer”, *ein eitler Affe* „ein feines Luder”, *wie ein vergifteter Affe rennen* „sehr schnell rennen”, *mit einem Affen nach Hause kommen* „betrunken nach Hause kommen”, *mit einem Affenzahn* „sehr schnell” (Röhrich 2000: 227-237).

У порівнянні із середньовіччям, де *affe* – це символ дурості й блазенства, у сучасній німецькій мові *Affe* слугує не тільки для негативної характеристики людини (*ein dämlicher Affe* – „ein kompletter Dummkopf”, *ein eingebildeter Affe* – „Großtuer”, *mit einem Affen nach Hause kommen* – „betrunken nach Hause kommen”), але є підсилювальним компонентом фразеологізму (*wie ein vergifteter Affe rennen* – „sehr schnell rennen”) (Röhrich 2000: 227).

Ведмедеві приписувалися такі якості, як сила, незграбність, що стало основою для різних образних висловлювань. Можливість порівняння людини, яка нічого не тямить в мистецтві, із ведмедем ґрунтується на уявленні про нього як істоту незграбну, грубу. У давні часи існувало повір'я, що ведмідь народжується як шматок м'яса й знаходить форму тільки після того, як його оближе мати. Звідси висловлювання *ein ungeleckter Bär* „груба людина, нікчема” (Röhrich 2000: 534-536); *ein wilden bern harfen lêren*:

sô mohte man ein wilden bern noch

sanfter harfen lêren (Des Minnesangs Frühling 1964: 21).

Man lërte einen beren ē den salter („diesem Menschen so etw. beizubringen, ist sinnlos”) (Borchardt 1955: 124).

У німецькій дидактиці пізнього середньовіччя вживається аналогічне висловлювання з компонентом *esel*:

Ein man muc sich wol selben touben

der ein esel wil herpfen lēren (Borchardt 1955: 124),

пізніше також:

Aber als vil als ein esel leiren kan

als vil kanstu die warheit vernemen (Borchardt 1955: 124),

als Müllers Esel kan qwintieren (Borchardt 1955: 124);

пор. нн. *Er paßt dazu wie der Esel zum Lautenschlagen* („nicht im geringsten”).

Esel як символ дурної, грубої, неповороткої людини, що не розуміється на науці й мистецтві, відомий з давнини, був запозичений з латинської мови: *asinus ad lyram* (Röhrich 2000: 1552). В аналізованому УС іменник *Esel* із великим успіхом реалізує ознаку дурості й витісняє іменник *Bär*. Очевидно, при цьому змінюється конотація фразеологізму (зміст символів „*Bär*” – „*Esel*” відрізняється), але семантика словосполучення залишається незмінною. До того ж, заміна компонентів проходила в межах тієї самої структури, що й забезпечило тотожність висловлювання. Зміна лексичного наповнення не торкається образності словосполучення, якщо стосується варіювання компонентів, що не належать до ядра УС. Відбувається заміна дієслівного або іменного компонента синонімом, словом того самого тематичного ряду, чергування компонентів, що перебувають у відношенні загальне-часткове.

Двн. *rūsa* „Reuse, Fischreuse”, свн. *riuse* „Reuse, Fischreuse” походять від і.-є. кореня *rei-, reu-* „schneiden”; „binden” (Маковский 2004: 400). Свн. *riuse* набуває також переносного значення „дика, ворожа, безжалісна людина”: *riuse* „die Reuse steht hier exemplarisch für einen fremden, wilden feindlichen Menschen, mit dem man in keiner (freundschaftlichen) Beziehung steht”, „mitleidslos; ohne zu zögern” (Friedrich 2006: 331).

Свн. *wolf* (свн. УС *den wolf zen schafen lassen, den wolf das schâfe pflegen heizen*) походить від і.-є. кореня *vrk-* „вовк”. Вовк виступав у давнину як оберіг: і.-є. *vrk-* „вовк”, але д. ірл. *folchaim* „покривати, оберігати”. Той факт, що вовк бачить вночі, спричинив символічну інтерпретацію образу вовка як сонячного світла (д. інд. *vrka* „Wolf”, але також „Sonne, Mond”; д. інд. *svarhah* „небо, світло”), як воїна-героя, як прабатька людей (особливо в міфології скандинавських народів і греків). Вовкулака (і.-є. *vrk-* „змінюватися”) часто зустрічається в міфологічних сюжетах: інколи вовк перетворюється в дерево або рослину (д. інд. *vrksá* „дерево”, хет. *welku* „рослина”) або

обертається на людину (пор. поняття „вервольфа”): і.-с. *vrk-* „вовк”, але д. півн. *rekkr* „людина”. Завдяки тому, що вовк поставав в уяві давніх людей як маг, можна зіставити і.-с. *vrk-* „вовк” і хет. *warkanza* „жир”: перед початком ворожіння чарівник намазувався жиром, який надавав йому особливої магічної сили. Крім того, вовк вважався також ясновидцем: хет. *warkussan* „передбачати” (Маковский 2004: 587).

Символьний зміст іменника *Dorn* можна позначати „труднощі”, „неприємність” („*disiu frage ist ein dorn*” у Фрейданка), порівн. фразеологізми, утворені з використанням цього компонента: *in den Dorn fallen* „in Sünde geraten”; *einem den Dorn in den Fuß stecken* „ihm etw. Böses antun”. Остання одиниця зафіксована вже у свн.:

ir woldet uns des schaden dorn

hân gesteckt in den fuoz (Röhlich 2000: 1280).

Відомо у свн. період і біблійне висловлювання *einem ein Dorn im Auge sein* „jmdm. unerträglich, verhaßt sein”. У свн. одиницях компонент *ouge* вживається у формі множини:

Erst mir in den ougen niht ein dorn,

der mir hie ze vröiden ist geboren (Goedeke 1854: 16);

пор. *er ist ein helt ze handen und sînen vîanden*

in den ougen ein dorn (Röhlich 2000: 1281-1282).

Певні квіти (і кольори) мали в середньовіччі символічне значення. Так, наприклад, лілія (*lilje*) – у теологічній інтерпретації символізувала невинність, цнотливість, щиросердечну чистоту, безвинність і красу Діви Марії. Образ білої лілії (*liljenvar, liljenwîz*) запозичений зі східного Середземномор'я. Лицар, який оспівує свою даму, використовує білу лілію й червону троянду як символи краси: „*Doch wart ir varwe liljen wiz und rosenrot*” „*Doch färbte sich ihr Antlitz lilienweiß und rosenrot*” (Röhlich 2000: 3823).

У свн. період зростає кількість ФО з компонентом *vogel*: *als ein vogel vrî* „ganz frei”; *den vogelen ze teile werden* „tot auf dem Schlachtfeld liegenbleiben und von Vögeln angefressen werden” (Friedrich 2006: 433). У цих УС, порівняно з двн. періодом (двн. *gifugili* „Vogel, Vogelwelt”, двн. УС *smaliu gifugili*) спостерігається перехід від конкретного до переносного значення. У мовній свідомості вони сприймаються як образи, а не як реальна дійсність.

Свн. *tanne* співвідноситься з і.-с. *dhan-*, *dhon-* „дерево” > *tā-* „горіти, палити”. Вогонь – символ душі, що перебуває в дереві: і.-с. *kep-*, *kver-* „дихати, дух”. А ялина – символ вічності (пор. д. інд. *tana* „Dauer”), символ надприродньої сили та божественної

мудрості: і.-є. *dens-* „Wunderkraft”. Згідно з давніми уявленнями, дерева, як і гори, могли пересуватися: свн. *tanne*, і.-є. *dhen-* „бігти, швидко рухатися”. Навколо дерева влаштовувалися також язичницькі обрядові танці (Маковский 2004: 521). Наведемо приклад свн. УС з цим компонентом: „*Dâ wart ein niderruuten / mit den tôten getân, / sam ob ein raste langer tan / mit äxen wære gevalt*” (Friedrich 2006: 403).

Слово зі значенням „берег” (свн. *ûber* „Ufer” – свн. УС *zusamne ûberen* „an den Ufern zusammenfließen” (Lexner 1974: 259)) в індоєвропейській мові виявляє зв’язок зі значеннями „межа”, „камінь, гора”, „місце, наближене до води”. Свн. *ûber* пов’язане з і.-є. *ap-* „вода” + *per-* „ззовні”: днв. *ferrana* „далекий”; і.-є. *operio* „покривати” (пор. *op-* „schneiden” + *uer-* „schneiden”). Поняття „берег” корелює з поняттям „простір”: свн. *ûber* „Ufer”, тох. *eprer* „простір”. Водночас варто врахувати д. англ. *oefesian* „schneiden”; гот. *ubizwa* „поріг”. Вважається що свн. *ûber* є порівняльною формою від і.-є. *apo-* „ab, weg”: д. інд. *aparah* „hinterer, späterer”, „weiter abgewandt”, „der rückwärts gelegener Teil” (Маковский 2004: 546).

Приклади компаративних ідіоматичних фразеологізмів свідчать про те, що людина не тільки „вимірює” світ своїми категоріями, але й намагається знайти у світі відображення своїх якостей, властивостей, цінностей. Не тільки „людина – міра всіх речей”, але в певному розумінні „річ – міра всіх людей” (Телия 1996: 242). На цій основі виникають порівняння з тваринами, рослинами, предметами: свн. *vester dane ein adamas, wilder danne ein rêch, wis alsam ein snê, (staete) als im fiure ein strô*.

Образи, що були живими і яскравими тоді, коли виникали фразеологізми, значно потьмяніли. Так, наприклад, у середньовіччі, коли ще не було цукру, мед диких бджіл був єдиними доступними ласощами для людини, тому порівняння *süez als honic* спочатку могло виражати лише ступінь солодкого смаку. Згодом ця сема потьмяніла, а форма порівняння стала звичною для вираження солодкого смаку взагалі.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Поняття і ситуації, покладені в основу певних фразеологізмів у різних європейських народів мають багато спільного, тому що засновані на спільності побуту, природних умов, тваринного світу, процесах, пов’язаних з основними проявами життєвих функцій і почуттів людини, але в кожного народу є свій зв’язок з природою. Навколишній світ: рослини, тварини, птахи, ландшафт, явища природи – усе це відображається в поняттях і уявленнях, специфічних для того чи іншого народу. Географічне положення Німеччини, особливості клімату, ґрунтів, ведення сільського

господарства знайшли своє відображення в цілій низці фразеологічних одиниць, образність яких визначається навколишнім предметним світом і корениться в історії народу, в історії його способу життя. Результати дослідження можуть послужити складовою повнішого й ґрунтовнішого аналізу німецького фразеологічного складу як системи в розвитку. Щодо історичної фразеології німецької мови маємо на увазі подальше обсервування закономірностей, властивих фразеологізмам як комплексним номінативним знакам із позицій лінгвокультурологічного підходу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Баранов А. Н. Идиоматичность и идиомы / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 5. – С. 51-64.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Бацевич Ф. С. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2004. – 344 с.
3. Кириллова Н. Н. Предмет и методы исследования идиоэтнической фразеологии / Н. Н. Кириллова // Проблемы идиоэтнической фразеологии. – СПб., 2002. – Вып. 4. – 38 с.
4. Маковский М. М. Этимологический словарь современного немецкого языка / Маковский М. М. – М. : Изд-во „Азбуковник”, 2004. – 630 с.
5. Мальцева Д. Г. Страноведение через фразеологизмы : пособие по немецкому языку / Мальцева Д. Г. – М. : Высшая школа, 1991. – 173 с.
6. Телия В. Н. Русская фразеология : семантический, прагматический и культурологический аспекты / Телия В. Н. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1996. – 286 с.
7. Чемоданов Н. С. Хрестоматия по истории немецкого языка / Чемоданов Н. С. – М. : Изд. лит. на иностр. яз., 1953. – 347 с.
8. Borchardt W. Die sprichwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund / Wilhelm Borchardt, Gustav Wustmann, Georg Schoppe. – Leipzig : Brockhaus, 1955. – 538 S.
9. Friedrich J. Phraseologisches Wörterbuch des Mittelhochdeutschen : Redensarten, Sprichwörter und andere feste Wortverbindungen in Texten von 1050-1350 / Jesko Friedrich. – Tübingen : Niemeyer, 2006. – 490 S.
10. Goedeke K. Deutsche Dichtung im Mittelalter / Karl Goedeke. – Hannover : Verlag von Louis Ehlermann, 1854. – 988 S.

11. Lexer M. Mittelhochdeutsches Wörterbuch / Matthias Lexer. – Leipzig : S. Hirzel Verlag, 1974. – 504 S.

12. Des Minnesangs Frühling / [hrsg. von Carl von Kraus]. – Leipzig : VEB Bibliographisches Institut, 1964. – 402 S.

13. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten : Digitale Bibliothek [Електронний ресурс] / Lutz Röhrich. – Berlin : Directmedia Publishing GmbH, 2000. – Bd. 42 (CD-ROM). – 7424 S. – Systemvoraussetzungen : PC ab 486 ; 16 Mb RAM ; CD-ROM Windows 95/98/ME/NT/2000.